

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ЯК ОКРЕМИЙ АСПЕКТ МАСШТАБНОЇ ПРОБЛЕМИ

INTERNATIONAL LEGAL STATUS OF PRISONERS OF WAR AS A SEPARATE ASPECT OF A LARGE-SCALE PROBLEM

Ткаченко А.В., к.ю.н., доцент факультету № 2
кафедри кримінально-правових дисциплін
Криворізького навчально-наукового інституту
Донецького державного університету внутрішніх справ,
суддя

Саксаганського районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської області
ORCID ID: 0009-0005-7436-5728

У положеннях наукової статті було проаналізовано нормативно-правову базу, що стосується міжнародного гуманітарного права в частині поведінки з військовополоненими, визначення їх прав та обов'язків, а також притягнення їх до відповідальності за вчинені ними протиправні діяння.

Автор визначив ознаки законних комбатантів (тих, хто має право на участь у бойових діях) і на статус військовополоненого. Виокремлено диференціацію захисту шляхом застосування міжнародного гуманітарного права для різних категорій осіб (військовополонених, осіб, з якими поводяться як з військовополоненими, та цивільних осіб).

Визначено, що правовий статус військовополонених включає спеціальні (як до військовополонених) й загальні (що застосовуються до всіх осіб) права та обов'язки, гарантії їх дотримання, а також відповідальність.

Окреслено види відповідальності військовополонених (дисциплінарна та кримінальна), умови та підстави її настання. Висвітлено загальні принципи притягнення військовополонених до відповідальності на основі судової практики.

З'ясовано зміст та межі імунітету законних комбатантів, як учасників бойових дій, який не є абсолютним і поширюється лише на діяння, визнані міжнародним гуманітарним правом, а не на кримінальні правопорушення. Задля уникнення помилок у правозастосуванні розмежовано цілі, умови та порядок тримання в полоні, передбачених Кримінальним та Кримінальним процесуальним кодексами України.

Ключові слова: військовополонені, комбатанти, правовий режим воєнного стану, права, обов'язки, юридична відповідальність, міжнародне гуманітарне право, збройна агресія.

The provisions of the scientific article analyzed the legal framework related to international humanitarian law in terms of treatment of prisoners of war, determination of their rights and obligations, as well as holding them accountable for their illegal acts.

The author identified the signs of legal combatants (those who have the right to participate in hostilities) and the status of a prisoner of war. The differentiation of protection through the application of international humanitarian law for different categories of persons (prisoners of war, persons treated as prisoners of war, and civilians) is highlighted.

It was determined that the legal status of prisoners of war includes special (for prisoners of war) and general (applicable to all persons) rights and obligations, guarantees of their observance, as well as responsibility.

The types of responsibility of prisoners of war (disciplinary and criminal), conditions and grounds for its occurrence are outlined. The general principles of bringing prisoners of war to justice on the basis of judicial practice are highlighted.

The content and limits of the immunity of legal combatants as participants in hostilities, which is not absolute and applies only to acts recognized by international humanitarian law, and not to criminal offenses, have been clarified. In order to avoid errors in law enforcement, the goals, conditions and procedure of detention provided for by the Criminal and Criminal Procedure Codes of Ukraine are delineated.

Key words: prisoners of war, combatants, legal regime of martial law, rights, obligations, legal responsibility, international humanitarian law, armed aggression.

Мета статті. Метою написання наукової статті є теоретико-правовий аналіз в частині визначення проблемних аспектів правового статусу військовополоненого, його прав і обов'язків та особливостей притягнення їх до відповідальності з урахуванням відповідних підстав та умов через призму досвіду російсько-українського збройного конфлікту.

Постановка проблеми. Ратифікація Україною актів міжнародного гуманітарного права сприяла уніфікації українського законодавства відповідно до міжнародних стандартів із попереднім визначенням змісту та обсягу міжнародних зобов'язань відповідно до певних напрямків, не залишивши осторонь питання поведінки з військовополоненими, що обумовлено загальним призначенням міжнародного гуманітарного права - зменшення впливу та пом'якшення наслідків війни, які часто є катастрофічними і завжди впливають на всі сфери людської життєдіяльності. У зв'язку з цим право є чи не єдиним механізмом, який дозволяє встановлювати обмеження, правила і норми поведінки учасників воєнних конфліктів.

Однак інколи засоби та способи ведення війни можуть набувати такої форми, яка порушує принципи міжнародного гуманітарного права (далі – МГП). Тобто, наслідки зброй-

ного конфлікту можуть посилюватися, що сприяє виникненню передумов для відповідальності за порушення МГП, про що свідчить історія військових конфліктів і робота міжнародних судів (трибуналів). Так, положення МГП, встановлюють в тому числі правила поведінки з військовополоненими, визначаючи обов'язок держав виконувати вимоги МГП і поширювати знання про це серед світової спільноти з метою унеможливлення порушення основних прав та свобод людини та громадянина. Відповідно до чого встановлення кримінальної відповідальності за жорстоке поведіння з військовополоненими є гарантією недопущення порушень міжнародного гуманітарного права та дотримання Україною міжнародних зобов'язань [1].

Стан досліджень. Проблематика правового статусу військовослужбовців під час перебування їх у полоні цікавила значну кількість вчених. Зокрема серед таких слід виокремити імена таких науковців: Буряк М., Вакулєнко А., Вознюк А., Гарасим П., Гловюк І., Капліна О., Кузнецов В., Пишменський Є, Сийпюк М., Таран О., Тетерятник Г., Фоміна Т. та інші. Набагато ширше цими питаннями займалися представники іноземної доктрини, а саме: Garikipati S., Kambhampati U., Nakib M., Repucci S., Slipowitz A., Zamani Y.S. та інші

Виклад основного матеріалу. Правовий статус військовополонених необхідно визначати, виходячи із загального розуміння цього поняття, яке має специфічні особливості для військових. Структура правового статусу військовополонених складається з прав (сукупність прав: спеціальні права як для військовополонених так і загальні права, що поширюються на всіх осіб), обов'язків, гарантій їх виконання та юридичної відповідальності.

Особливості у визначенні статусу військовополонених є загальним підходом до їх формулювання в МГП: - військовополонені підпорядковуються командирам, мають дисциплінарну систему, відрізняються від цивільних осіб і дотримуються норм МГП; - жителі, які беруть участь в обороні від нападів і не сформовані в офіційні підрозділи (регулярне військово формування), на яких також поширюється обов'язок дотримуватися норм МГП; - учасники рухів опору (які не входять до складу збройних сил, але належать до сторони конфлікту на підставі ознак, що вказують на те, що вони є такими, об'єднуючи в собі діяльність, контроль і джерела підтримки, які приносять користь сторонам конфлікту) [2].

Слід наголосити, що особи, які не мають права на участь у збройному конфлікті з різних причин, все ж можуть брати в цьому участь. Однак не маючи статусу військовослужбовця, наявні гарантії за міжнародним гуманітарним правом на них все одно поширюються, проте обсяг і зміст залежить від статусу, який ці особи набудуть у разі утримання їх у полоні. Це відповідає принципу диференціації захисту в міжнародному гуманітарному праві. Наприклад, затримання у зв'язку зі збройним конфліктом не дає особі права на статус військовополоненого, але вона підлягає поводженню, як з військовополоненим, виділяючи його в окрему категорію.

З приводу відповідальності, то військовополонені та особи, з якими поводяться як з військовополоненими (не мають статусу військовополонених), відрізняються тим, що перші мають право брати участь у бойових діях та відповідають критеріям законних комбатантів і не притягуються до відповідальності виключно за участь у бойових діях. Однак і ті, і інші можуть бути притягнуті до відповідальності, якщо вони вчинили злочинне діяння. Іншими словами, мова йде про імунітет і права затриманих осіб, які перебувають у полоні.

Так, права практично однакові, а імунітетом користуються лише законні учасники бойових дій - законний комбатант. До прикладу, якщо цивільна особа ворожої держави добровільно бере участь у військовому конфлікті всупереч своєму статусу, чи притягується вона до відповідальності за національним законодавством держави, яка її затримала, без застосування захисту міжнародного гуманітарного права, визначеного для військовополонених або осіб, з якими слід поводитися як з військовополоненими, залежно від обставин, і з урахуванням Конвенції про захист цивільного населення під час війни? Чи тимчасово підпадають під дію положень Женевської конвенції III [4], якщо їхній статус викликає сумніви? Відповідно, якщо цивільні особи противника перебувають під владою сторони конфлікту, попередньо не вчинивши злочину, вони перебувають під захистом Конвенції про захист цивільного населення під час війни [3].

Слід наголосити, що характеристики та ознаки осіб, які можуть брати участь у збройному конфлікті, викладені в міжнародному гуманітарному праві, покликані забезпечити можливість ідентифікації сторін конфлікту та диференціації категорій учасників, де право на участь у воєнному конфлікті (за винятком самооборони) не належить до загального постійного обсягу прав людини, а виникає, змінюється (призупиняється, поновлюється) і припиняється залежно від обставин і, як правило, залежить від волі та дій держави, що володіє цим правом, та/або від оцінки сторонніх (нейтральних) суб'єктів, які мають на це право.

Згідно з міжнародним гуманітарним правом, обсяг прав військовополоненого переважає його обов'язки, які зводяться, по суті, до підпорядкування законам, статутам і наказам, що діють у збройних силах держави, в якій він потрапив у полон (ст. 82 Женевської конвенції III) [4], а також обов'язково повідомляти під час проведення допиту власне прізвище, ім'я та військово звання, дату народження та армійський, полковий, особовий чи серійний номер або, якщо цього немає, іншу рівноцінну інформацію (ст. 17 Женевської конвенції III) [4].

Що стосується першого зобов'язання, то його невиконання може бути підставою для притягнення до відповідальності, а щодо другого - призвести до обмеження пільг, які надаються особі відповідно до її статусу або звання.

Оскільки права військовополонених є сукупністю різних видів, їх можна класифікувати за рядом критеріїв, наприклад особистими, майновими, фізичними, соціальними, економічними, культурними, релігійними тощо. Так, військовополонені мають такі права: можливість користування пільгами, які передбачені Женевською конвенцією III не дивлячись на вчинений ними злочин до взяття у полон (ст. 85 Женевської конвенції III); право не бути позбавленими можливості мати своє звання або знаки розрізнення державою, в якій вони утримуються (ст. 88 Женевської конвенції III); права на поведження з військовополоненим після дисциплінарного стягнення або кримінального покарання, пов'язаних з поведженням (ст. 13-16 Женевської конвенції III); система прав, умовами утримання, способу життя, лікування (ст. 97-98 Женевської конвенції III) та інші [4].

Окремо відзначимо, що МГП визначає вплив громадянства на права військовополонених, у тому числі у випадках, коли військовополонені притягуються до відповідальності, наступним чином: особа, яка перебуває в полоні держави знаходячись під її владою внаслідок обставин не залежних від її волі, громадянином якої він не є, не має жодного обов'язку бути вірним такій державі (ч. 2 ст. 87 Женевської конвенції III); суд може пом'якшити покарання для військовополонених, не дотримуючись застосування мінімального покарання, передбаченого законом (ч. 2 ст. 87 Женевської конвенції III); можливість носіння відмітних знаків, знаків державної належності, нагород та предметів, які мають насамперед особисту або суб'єктивну цінність (ст. 40 Женевської конвенції III) тощо. Окрім цього держава, яка тримає військовополонених може застосовувати щодо них заходи впливу зокрема притягнення їх до відповідальності за порушення законів статутів і наказів, які є чинними у збройних силах держави, що тримає в полоні (ст. 82 Женевської конвенції III); застосовувати заходів впливу на військовополонених, а саме особливого нагляду, покарання внаслідок невдалої втечі (ч. 3 ст. 92 Женевської конвенції III) [4].

В контексті чого принагідно зауважити, що існують певні особливості в умовах, видах та обсязі відповідальності військовополонених. До них можуть застосовуватися такі дисциплінарні заходи, як штрафи, позбавлення додаткових пільг (тобто пільг, що перевищують передбачені Женевською конвенцією III), тимчасові роботи (крім офіцерів) та арешт [4]. Якщо військовополонений скоює злочин, він може бути притягнутий до кримінальної відповідальності (відповідно до національного та міжнародного права). Тільки за те, що вони брали участь у бойових діях (навіть якщо вони не скоювали злочину), учасники бойових дій, які є військовополоненими, не можуть бути притягнуті до відповідальності (як зазначалося вище, комбатанти зі статусом військовополоненого характеризуються наявністю прав і обов'язків, включаючи право на участь у бойових діях і обов'язок дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права).

Зауважимо, що категорії «закони, статuti та накази, що діють у збройних силах держави, яка тримає осіб у полоні»

слід розуміти в широкому сенсі. Вона стосується всіх законів відповідної держави, які є чинними для всіх суб'єктів, включаючи збройні сили, а також норм, що спеціально регулюють певні правовідносини у збройних силах, що впливає з положень ч. 2 ст. 82 Женевської конвенції III [4]. При цьому розмежування між категоріями «військовополонені» та «особи зі складу збройних сил країни, яка їх утримує в полоні» проводиться з метою запобігання можливості притягнення військовополонених до відповідальності (за винятком дисциплінарної) за дії, які не караються для осіб зі складу власних збройних сил держави.

Положення Женевської конвенції III з приводу прав військовополонених порівнюють певні правові ситуації з аналогічними, коли полонений є військовослужбовцем збройних сил країни, в якій його утримують, тобто не порівнюють його з цивільними особами, які не є військовослужбовцями. Тому необхідно враховувати спеціальні процедури, що застосовуються до військовослужбовців збройних сил країни, яка тримає в полоні, а також загальні гарантії прав людини, що застосовуються до всіх осіб. До таких загальних принципів притягнення військовополонених до відповідальності належать наступні: визначити вид відповідальності, беручи до уваги, чи передбачає держава, в якій утримуються військовополонені, що певні дії повинні каратися не тільки проти військовополонених, а й проти власних збройних сил (ч. 2 ст. 82 Женевської конвенції III), якщо ні, то за такі діяння можлива тільки дисциплінарна відповідальність; недопущення покарання військовополонених більше одного разу за одне й те саме діяння (стаття 86 Женевської конвенції III); застосування до військовополоненого тільки дисциплінарного стягнення за спробу втечі (ч.1 ст. 92 Женевської конвенції III); якщо військовополонений знову потрапляє в полон, якому вдалося втекти, він не несе відповідальності повторно за втечу (ст. 91 Женевської конвенції III) [4].

З приводу основних судових гарантій, то до них належать: швидкий судовий розгляд справ військовополонених і винесення вироку незалежним і неупередженим судом з дотриманням належної правової процедури; забезпечення в ході судового розгляду прав і засобів правового захисту обвинувачених, як це передбачено в ст. 105 Женевської конвенції III; заборона військової влади та судам накладати на військовополонених покарання, відмінні від тих, що передбачені за таке саме правопорушення для осіб зі складу власних збройних сил, які вчинили таке саме діяння (ст. 87 Женевської конвенції III); заборона засуджувати військовополонених за дії, не заборонені законами країни, в якій вони тримаються в полоні, або міжнародним правом, чинним на момент вчинення цих дій (ч. 1 ст. 99 Женевської конвенції III); забезпечення права на захист (ст. 99 Женевської конвенції III); можливість подати апеляційну та касаційну скаргу (ст. 106 Женевської конвенції III) [4].

Таким чином, правовий статус військовополонених визначає спеціальні та загальні права для військових, гарантії їх забезпечення та дотримання державою, яка тримає їх в полоні, а також особливості їх відповідальності. Щоб уникнути помилок у правозастосуванні, варто також зазначити про відмінності полону і заходів, що передбачені КК і КПК України:

1. Військовополонені, які не вчинили кримінального правопорушення, не підлягають кримінальній відповідальності і не є військовополоненими в розумінні КК України та КПК України, а також не підлягають обмеженню чи позбавленню волі.

2. Метою тримання під вартою військовополоненого є недопущення подальшої участі у бойових діях. Тримання під вартою, як засіб обмеження свободи має свої особливості та цілі, визначені міжнародним гуманітарним правом та національним законодавством.

3. Права та обов'язки військовополонених та осіб, до яких застосовуються запобіжні та інші заходи, визначені КК та КПК України, а також умови та підстави тримання під вартою принципово відрізняються та обмежують свободу і тих, і інших.

4. Затримання та ув'язнення військовополонених можливе без рішення суду та на строк, який не передбачений законом, а залежить від об'єктивних факторів, у тому числі від тривалості військового конфлікту. Водночас військовополонені, які переслідуються відповідно до законодавства країни, в якій вони знаходяться в полоні, за діяння, вчинені ними до взяття в полон, користуються, навіть у випадку засудження пільгами Женевської конвенції III [5, с. 115-117].

Висновки. Таким чином, спираючись на норми міжнародного гуманітарного права, які є гарантіями забезпечення прав та свобод людини, можна стверджувати, що правовий статус військовополонених, який визнається рядом міжнародних нормативно правових актів, впливає на практику правозастосування, що обумовлює правила поведінки з ними та правомірності певних дій державних органів щодо таких осіб, а саме можливостей, змісту, обсягу їх впливу. Окрім цього МГП визначає права і обов'язки військовополонених й вимоги до країн які тримають військових у полоні щодо поведінки з ними, де дотримання таких правил є міжнародним зобов'язанням. Принагідно зауважити, що системою прав військовополонених передбачені, як спеціальні, так і загальні права, де перші стосуються військовополонених, а другі поширюються на всіх осіб. При цьому визначено, що підстави притягнення військовополонених до юридичної відповідальності має власні особливості до яких, наприклад слід віднести право брати участь у воєнних діях, без притягнення за це до відповідальності. Водночас такий імунітет не поширюється на випадки вчинення злочинів військових під час збройного конфлікту.

ЛІТЕРАТУРА

1. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Гаага, 18 жовтня 1907 року. Дата набрання чинності для України: 24 серп. 1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text
2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. Набуття чинності для України: 25 лип. 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
3. Конвенція про захист цивільного населення під час війни. 12 серп. 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
4. Женевська конвенція про поведінку з військовополоненими від 12 серп. 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text
5. Вознюк А.А., Письменський Є.О. Передача засудженого для обміну як військовополоненого: кримінально-правові аспекти звільнення від відбування покарання. *Київський часопис права*. 2022. No 3. С. 112–120. DOI: <https://doi.org/10.32782/kijp/2022.3.17>